

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису
УДК 930.26

ТОМАШЕВСЬКИЙ АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ

НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ВОЛИНИ У-ХІІІ ст.н.е.
/СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ, ЕКОЛОГІЯ, ГОСПОДАРСТВО/

Історичні науки - 07.00.06 - археологія

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1993

00814022 (H)

Робота виконана у галузі історичної археології і середньовічної археології Інституту археології АН України

- Науковий керівник - доктор історичних наук
О.П.Моця
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук
О.М.Приходник
кандидат історичних наук
Н.М.Кравченко
- Провідна установа - Київський державний університет
ім. Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться "21" листопада 1993 р.
о годині на засіданні Спеціалізованої Ради шифр
Д.016.47.01 для захисту дисертацій на здобуття науко-
вого ступеня доктора наук при Інституті археології
АН України 252025, м.Київ, вул.Володимирська, 3.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту
археології АН України /вул.Видубецька, 40/

Автореферат розіслано "18" листопада 1993 р.

Вчений секретар Спеціалізованої Ради
кандидат історичних наук

В.Петраш В.О.Петрашенко

Оцінка рівня соціально-економічного розвитку південно-руських земель і досі залишається дискусійною і надзвичайно актуальною. Очевидно, що дослідження закономірностей і особливостей формування та функціонування давньоруської держави й окремих земель, різноманітних господарських укладів вимагає уваги до передньої слов'янської доби і пошуків там початків найважливіших тенденцій суспільного й економічного розвитку відповідних територій. Проблеми вивчення способу заселення окремих південноруських історико-географічних регіонів, оцінка палеоекологічних умов цього заселення та виділення етапів формування традицій місцевого природокористування в слов'яно-руський період розроблені ще недостатньо як в методичному, так і в конкретно-історичному плані. Дисертаційна робота побудована на стику історико-археологічних та природно-географічних дисциплін і присвячена дослідженню Східної Волині У-ХІІІ ст. Викладені вище обставини вказують на актуальність роботи, а застосовані в дослідженні методичні підходи та обсяг джерельної бази зумовлюють її наукову новизну.

Метов дисертації є комплексне динамічно-наскрізне дослідження історичного розвитку населення Східної Волині протягом всього слов'яно-руського періоду та взаємозв'язку суспільно-політичних, демографічних, географічних, екологічних та господарських факторів, які його обумовлювали.

Реалізація поставленої мети досягається вирішенням кількох послідовних взаємопов'язаних завдань, основними з яких були:

- 1/ Здійснити процедуру просторового кількісно-якісного аналізу системи заселення Східної Волині; визначити основні характеристики і особливості заселення території на кожному з етапів; показати провідні тенденції в розвитку процесів заселення.
- 2/ На основі реконструкції поетапної системи заселення розглянути палеогосподарські властивості природного середовища Східної Волині і виділити етапи та особливості в розвитку традицій природокористування слов'яно-руського населення всієї території та окремих регіонів. Визначити етапи формування структури господарського районування Східної Волині в слов'яно-руський час.
- 3/ За допомогою синхронізації й кореляції результатів просторового, палеоекологічного й палеогосподарського аналізу створити комплексну картину історії соціально-економічного розвитку Східної Волині протягом дев'яти століть слов'яно-руського заселення краю.
- 4/ Окремими завданнями є оцінка дослідницьких інформативних можли-

востей просторово-хронологічного, палеоекологічного аналізу, сформульованого й апробованого в даній роботі.

Історіографічно відома назва Східна Волинь /М.І.Теодорович, П.М.Батшков, І.С.Винокур, В.О.Петрашенко, О.П.Моця та інші/ умовно прийнята для визначення меж досліджуваної території, які повністю охоплюють заселення басейнів річок Случі, Ужа, Тетерева з усіма їх притоками і становлять площу 50 000 км². Для вивчення динаміки й особливостей взаємовідносин населення Східної Волині та Київського Придніпров'я в роботі аналізується також заселення басейнів річок Ірпня, Унави та Роставиці-Кам'янки У-ХІІІ ст.н.е., яке не входило безпосередньо до меж Східної Волині і відзначалося виразною історико-культурною своєрідністю.

Вибір території дослідження і конкретних просторових меж був зумовлений сукупністю кількох важливих факторів, головними з яких були: 1/ наявність практично незалечної етнокультурної та історичної традиції слов'янського заселення Східної Волині в межах хронологічної колонки з У до останньої чверті ХІІІ ст. Ця обставина визначила хронологічні межі роботи і виділення п'яти основних етапів історико-культурного розвитку Східної Волині: У-УП, УІІІ-ІХ, Х, ХІ, ХІІ-ХІІІ ст.; 2/ відсутність попереднього системного заселення основної площі Східної Волині протягом тривалого часу; 3/ відносно слабкий вплив зовнішньополітичних обставин на розвиток основної маси населення даної території в зазначений період порівняно з сусідніми територіями Придніпров'я і Поділля; 4/ можливість прослідкувати послідовні етапи та форми розвитку заселення регіону в межах племінного і державного історичних етапів; 5/ наявність контрастних природних зон і строкатість ландшафтних умов в межах означеної території Східної Волині дозволяють виділити, охарактеризувати і порівняти процеси формування відповідних традицій господарського природокористування і заселення у населення різних природно-історичних зон; 6/ достатньо високий рівень археологічної та географічної дослідженості Східної Волині порівняно з іншими південноруськими землями.

Практичне значення роботи зумовлене декількома моментами: 1/ комплексна картина розвитку Східної Волині в слов'яно-руський час може бути порівняна з історичним розвитком інших південноруських земель; 2/ положення дисертації можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з історії східних слов'ян

і давньоруських земель; 3/ методичні підходи, апробовані в роботі, можуть використовуватися для діахронного аналізу в інших регіонах; 4/ до повноцінного наукового обігу вводиться значна кількість пам'яток Східної Волині У-ХІІІ ст.

В роботі, здійсненій на основі комплексного підходу, використано сучасні вітчизняні й зарубіжні методичні та методологічні розробки в сфері міждисциплінарних історико-археологічних, соціально-економічних, історико-географічних, палеоекологічних досліджень.

Основні положення дисертації знайшли відображення в опублікованих роботах /статті, препринт, тези/ і були викладені в доповідях на конференціях різного рівня.

Структура роботи обумовлена поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів і висновків. Додаються списки літератури, скорочень, 94 малюнки, реєстр археологічних пам'яток. З огляду на значний об'єм опрацьовуваних матеріалів, в додаток виокремлено блок історико-географічного аналізу; легенду ландшафтної карти; розроблену палеоекономічну оцінку ландшафтних угідь Східної Волині слов'яно-руського часу; топографічний аналіз селищ У-ХІІІ ст. з альбомом відповідних планів; досвід комплексного аналізу одного з мікрорегіонів слов'янського заселення /Тетерівка І/; короткий огляд палеокліматичних умов Східної Волині та стислу географічну характеристику території.

Історія вивчення археологічних пам'яток Східної Волині нараховує вже більше 150 років. Всього більш як 50 дослідників проводили пошукові роботи на слов'янських і давньоруських пам'ятках /найбільший вклад в дослідження пам'яток даного періоду внесли В.Б.Антонович, С.С.Гамченко, Ф.Т.Мовчанівський, В.К.Гончаров, І.П.Русанова, М.П.Кучера/.

Тринадцять маршрутними розвідками були охоплені практично всі басейни і регіони східноволинської території. Ключові мікрорегіони досліджені суцільними розвідками. Спеціальні дослідження окремих категорій східноволинських пам'яток У-ХІІІ ст. здійснили І.П.Русанова, Д.В.Кухаренко /слов'янські селища і могильники/, П.О.Раппопорт, М.П.Кучера, Б.А.Звіздецький /городища і пригородні селища/, П.П.Толочко /давньоруські міста/, О.П.Моця /давньоруські могильники/. Меншою мірою були вивчені неукріплені давньоруські поселення. Такий недолік певною мірою пом'якшена усунути ця робота, де зібрано і проаналізовано 300 поселень, половина

з яких відноситься до давньоруської доби. Аналіз доповнюється підготовленим альбомом ситуаційних планів більш ніж ста поселень і мікрорегіональними картосхемами заселення. На восьми слов'янських селищах проведені значні стаціонарні розкопки: Корчан I, УП, ІХ, Тетерівка I, Шумськ, Лука Райковецька, Гульськ, Сущани. Найбільш суттєві розкопки пам'яток давньоруської доби проводилися на городищах і прилеглих селищах в Райках, Колодязині, Городську, Коростені, Малині, Новоград-Волинському, Гульську. На цій території, за даними О.П.Моці, розкопано більше восьми сот поховань Х-ХІІІ ст.

Всього в роботі зібрано та проаналізовано документовану інформацію про 595 пам'яток Східної Волині У-ХІІІ ст.н.е. Серед них 104 городища, 46 пригородних селищ, 300 неукріплених селищ, 140 могильників, 5 скарбів. До слов'янської доби У-ІХ ст. відносяться 183 окремі пам'ятки і до давньоруського часу /Х-ХІІІ ст./ - 463 пам'ятки.

Спеціально проведене порівняння сформованої вибірки східно-волинських пам'яток з відомими сьогодні синхронними археологічними картами інших південноруських регіонів /Подністров'я, Волино-Поділля, Київського Придніпров'я, Чернігівщини, Лісостепового Лівобережжя/ засвідчує її відносну репрезентативність і статистичну коректність отриманих в ході дослідження результатів.

Джерельну базу роботи складають опубліковані та архівно-фондові археологічні матеріали пам'яток У-ХІІІ ст. Крім матеріалів наукового архіву ІА АН України були опрацьовані деякі колекції фондів ІА РАН, люб'язно надані І.П.Русановою щоденники археологічних експедицій на Східній Волині, а також результати власних розвідок автора в 1988-92 роках. Також аналізуються дані давньоруських літописів, історичні, статистичні матеріали з історії та господарства Східної Волині середньовічної доби. Широко використані й різноманітні географічні джерела: серія багатопрофільних карт, географічні, ландшафтні, ґрунтово-ботанічні розробки теоретичного, методичного та описового характеру.

РОЗДІЛ І. СИСТЕМА ЗАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ВОЛИНИ У-ХІІІ ст.н.е.

Система заселення традиційно розглядається як територіальна сукупність населених пунктів, пов'язаних один з одним виробничими, соціальними, ієрархічними відносинами при наявності центрів, як головних елементів системи /Алаєв Е.Б., Фацевський М.І. та інші/. Населені пункти, як місця проживання населення та його вироб-

ничої діяльності, є базовими елементами заселення. Відповідно, основним об'єктом дослідження виступають археологічні пам'ятки, що в давнину утворювали окремі населені пункти, а їх археологічно відтворювані якісно-кількісні та хронологічні ознаки в цілому характеризують давні населені пункти. Динамічне вивчення системи заселення, яка в своїх проявах є просторовим виразом способу поєднання суспільства та його елементів з конкретним природним середовищем, відкриває можливості в оцінці рівня розвитку продуктивних сил певних суспільних організмів, палеодемографічних процесів, характеру суспільних змін та складання місцевих традицій господарського природокористування.

Актуальність застосування просторового підходу в дослідженні слов'яно-руської проблематики засвідчує короткий перегляд новітньої історіографії. В останні десятиліття з'являються нові узагальнюючі характеристики великих територій /земель/, регіональні дослідження компактних соціально-історичних одиниць та розробляються мікрорегіональні проблеми і методика їх вивчення. Для деяких районів Київської Русі створено низку етнокультурних, історико-культурних, палеодемографічних досліджень на основі археологічно реконструйованих систем заселення. Окремий напрямок формується у вивченні топологічно-комунікаційних особливостей ієрархічно організованих систем заселення. Розширюється спектр еколого-господарських досліджень і спроб відповідного моделювання, що базуються на ознаках певних систем заселення. Просторовий аналіз та палеоекологічне вивчення ресурсних зон місць життєдіяльності давніх соціальних організмів активно розробляється в зарубіжній науці, щоправда, для більш ранніх епох. Здійснення історіографічний перегляд вказує на особливу актуальність подібних досліджень для південноруських земель зокрема, та залежність у використанні певних методик від поставлених дослідницьких завдань.

Окремо обумовлюється використання сукупності методичних прийомів у вивченні системи заселення Східної Волині та послідовність дослідницьких операцій під час аналізу кожного з п'яти виділених етапів. Просторовий аналіз кожного з етапів включає низку структурних ланок. 1. Створення реєстру пам'яток із виділенням до двадцяти окремих якісно-кількісних ознак та просторове виділення окремих населених пунктів на основі пам'яток і їх сукупностей. 2. Створення поетапних карт населених пунктів /масштаб

I : 200 000/ з додержанням якнайточнішої локалізації. 3.Визначення кількості пам'яток /та відповідних їм населених пунктів/ для кожного з періодів і басейнів, враховуючи співвідношення між різними видами пам'яток /селища, городища, могильники/. 4.Характеристика тривалості існування окремих населених пунктів та заселення різних регіонів. 5.Визначення площ виявленого на відомих пам'ятках культурного шару, розподіл площі населених пунктів за правилом ранг-розмір, створення графічного ранжування, враховуючи статистичну коректність вибірки. Далі ранжировані за площею населені пункти позначалися на загальній карті системи заселення відповідного періоду. 6.На картоосновах /I : 200 000/ вимірювалися реальні відстані між населеними пунктами, окремими басейновими угрупованнями. З врахуванням історичних та географічних чинників реконструювалися шляхи сполучення між населеними пунктами, басейновими системами заселення і, в цілому, на всій Східній Волині. Отримані картосхеми представлені у вигляді поеталних топологічних графів. Для кожного з періодів обчислювалися також кількість та довжина міжбасейнових сполучень, їх середні очікувані значення і загальна довжина всіх комунікацій. 7.Географія та інтенсивність поеталного заселення, його характер, локалізація скупчень та їх потужність, малозаселені ділянки визначалися на відповідних картах заселення та з допомогою показника територіальної концентрації населення. 8.На поеталні карти заселення і схеми комунікаційної мережі наносилися літописні населені пункти, історично відомі шляхи, створюючи історико-географічну картину відповідного періоду. 9.На мікрорегіональному рівні характеристика окремих населених пунктів доповнювалася картосхемами мікрорегіонального заселення та альбомом планів більш ніж 80 неукріплених поселень. 10.Враховуючи відомий зв'язок топографічного положення селищ і навколишніх угідь з аграрним виробництвом /В.П.Петров/, окремо аналізувалася топографія селищ /ступені топо-відокремленості I-V/, їх висота над водоймою, експозиція за сторонами світу, а також особливості цих ознак в різних природних зонах і річкових басейнах.

Далі послідовно аналізується система заселення кожного з періодів.

Період У-УП ст. /69 пам'яток - 57 населених пунктів/.

Слов'янське заселення на початку У ст. охопило переважно західну частину Полісся Східної Волині. Основними регіонами заселення

та скупчення стали середні течії рр.Случі, Тетерева та верхів'я Ужа. Тут же знаходилися і найбільші за площею /від 2 до 20 га/ населені пункти. На решті території заселення було спорадичним, а населені пункти - невеликими за розмірами. Неукріплені селища /з могильниками/ становили єдину форму населеного пункту, причому, вони не були, очевидно, завжди довготривалими. Лише незначна частина селищ У-УП ст. /7%/ продовжувала існувати в наступному періоді.

Період УШ-ІХ ст. /ІІВ пам"яток - 94 населені пункти/.

В УШ-ІХ ст. ще виразніше окреслилися три основні регіони заселення, освоєні на попередньому етапі. Вони складали, очевидно, три племінних угруповання древлянського союзу племен. Розширився загальний обсяг освоєного простору, комунікаційні ландшафти пролягли між Східною Волиною і Київщиною та вздовж основних річкових артерій. В структурі заселення з'явилися нові важливі елементи - укріплені городища з прилеглими селищами, що виконували функції племінних центрів та оборонних вузлів. Чимало заснованих городищ разом із суміжними селищами мали значну площу. В цілому, в УШ-ІХ ст. зроста загальна середня площа пам"яток. Картографування ранжированих за площею культурного шару пунктів свідчить, що в межах трьох основних басейнових осередків закладення складалася певна територіальна ієрархічна система населених пунктів різних розмірів і потенціалу закладення. Середня відстань між населеними пунктами зменшилась, а загальна довжина комунікацій зроста відповідно попереднього періоду.

Період Х ст. /ІІЗ пам"яток - 86 населених пунктів/.

Цей період є кульмінацією розвитку системи заселення племінної доби. Три давніх ядра басейнового заселення в цілому збереглися, проте їх внутрішня структура змінилася. Відсутніх деструкцій зазнали ланки заселення біля Лісостепу у верхніх течіях рр.Случі, Тетерева, Ірпеня, що, очевидно, було пов'язано з активізацією степових кочівників в цей час. Освоєння північних поліських просторів йшло набагато динамічніше. Навколо цитаделей столиці древлян Коростеня складалася своєрідна структура заселення на основі численних неукріплених селищ та могильників. Коростенський мікрорегіон був центром басейнових, а головним чином - міжбасейнових сполучень Східної Волині. На фоні деякого зменшення числа населених пунктів у басейнах традиційного заселення яскраво виглядає початок закладення та освоєння Овруцького краю. Для Х ст.

характерне зменшення на половину кількості селищ порівняно з УШ-ІХ ст., а також ускладнення структури самих населених пунктів та збільшення кількості пам'яток, що їх складали. Найбільші пункти 8 ст. знаходилися в басейні Середньої Случі /крім Грубська на р.Здвиж/. На Середньому Тетереві в районі Ентомира утворилося досить щільне скупчення селищ та городищ, сукупна площа якого перевищувала 15 га. В цей період збільшилась кількість міжбасейнових сполучень і зросла загальна довжина всіх комунікацій. Безпосередніми наслідками подій середини Х ст. можна вважати руйнації на городищах Коростеня і в Малні, згасання життя на частині східноволинських городищ у другій половині Х ст.

Впродовж періоду ХІ ст. /143 пам'ятки - 107 населених пунктів/ відчувалися більш віддалені наслідки підкорення древлян Києвом та остаточного входження Східної Волині до складу Київської землі. Спостерігається сукупне перенесення основної маси заселення в східну частину Східної Волині, в напрямку до Києва та Білгорода. На заході регіону, навпаки, виразно відчутна дезінтеграція старого плеємного угруповання на Середній Случі і, в певній мірі - на р.Уж. Сдначе, про занепад всієї структури заселення Х ст. мова йти не може, оскільки 60% всіх населених пунктів Х ст. продовжували існувати і в ХІ ст. Одночасно виникло і 60 нових осередків заселення. Виразні новації в розвитку системи заселення проявилися на півдні території, біля ландшафтного кордону. Найбільші за площею населені пункти концентрувалися в межах середньотетерівського угруповання та у верхів'ях Здвижа й Ірпеня. З'явилося населення на півдні Случі-Хомори. Значно зросли довжина та кількість басейнових та міжбасейнових комунікацій. Поява укріплених ліній Змієвих валів, городищ і декількох літописних населених пунктів в басейні Роставиці-Кам'янки та в межиріччі Тетерева-Ірпеня в кінці Х - на початку ХІ ст. пов'язана з державними заходами по обороні Київщини від печенігів, а згодом - половців /М.П.Кучера/.

Період ХІІ-ХІІІ ст. /392 пам'ятки - 237 населених пунктів/. Характеризується розвитком системи заселення, сформованої в попередні часи, поглибленням і нарощенням основних тенденцій, закладених в ХІ ст. та появою нових якісних ознак. Кількість населених пунктів збільшилася в 2,2 раза, віддзеркалюючи демографічний вибух ХІІ-ХІІІ ст. При цьому, 80% населених пунктів ХІ ст. продовжували існувати і в новому періоді, творячи традиційний ністяк

системи заселення XII-XIII ст. Нарощування потенціалу заселення в різних регіонах Східної Волині йшло різними шляхами: збільшувалася кількість і ускладнювалася структура населених пунктів та їх угруповань, різко /відносно XI ст./ збільшувалася їх площа. Найбільш динамічно і яскраво ці процеси проходили в південній частині Східної Волині на ландшафтному кордоні і в лісостеповій прикордонній смузі. Так, в басейні верхньої течії Случі і Хоморі кількість пунктів збільшилась в 4 рази відносно XI ст. Тут же спостерігається і найвища щільність заселення. В історичному плані цей регіон був ядром Болохівської землі, яка відігравала активну роль в подіях другої-третьої чверті XII ст. Період XII-XIII ст. позначився активним розвитком і посиленням агломераційних явищ, проявами яких були: утворення окремих протоагломерацій різних рівнів та протоагломераційних районів /Південна Случ, Середній Тетерів/, складання зони тісної концентрації протоагломераційних скупчень вздовж ландшафтного й адміністративного кордону. В глибинних поліських районах система заселення теж розвивалася і нарощувалася, охоплюючи все нові терени, проте, темпи і форми та особливості цього процесу були тут дещо відмінними від Півдня. В лісовій зоні зменшувалася частина неукріплених селищ, але мережа населених пунктів і комунікацій розвивалася в напрямку рівномірного розміщення населення і охоплення всієї території. Найбільша концентрація населення в північній зоні спостерігається на площі Овруцького лесового "острова". Картографування 28 відомих в XII-XIII ст. літописних населених пунктів на схемі синхронного заселення показує безпосередній зв'язок історично відомих пунктів з протоагломераціями, значними комунікаційними та оборонними вузлами. Найбільші за розмірами площі населені пункти локалізовані на півдні досліджуваної території. Окремо розглядаються в дисертації топо-географічні планувальні структури таких значних комплексів як Райки, Грубськ, Яроповичі, Коростень і Городськ. Для даного періоду характерне існування великих за площею /до 45 га/ неукріплених селищ. Значні зрушення в цей час сталися в розвитку комунікаційної мережі. Середня довжина міжбасейнових сполучень, середні відстані між населеними пунктами зменшилися, а кількість внутрішньобасейнових та міжбасейнових комунікацій і їх сукупна довжина збільшились. В протоагломераційних скупченнях, вздовж річкових артерій остаточно сформувалися сплетені решітки місцевих шляхів сполучень.

Основні риси мікеталпної динаміки васелення Східної Волині.

Показники наступності в існуванні населених пунктів від періоду до періоду виявилися найнижчими на рубежі У-УП і УШ-ІХ ст. і найвищими - при переході від ІХ до ХП-ХШ ст. Загальною тенденцією є поступове збільшення частки таких "перехідних" населених пунктів з УШ-ІХ до ІХ ст.

Поетапний аналіз розподілу населених пунктів за рангами-розмірами площі культурних шарів свідчить, що в моменти стабілізації системи заселення племінного /УШ-ІХ ст./ або давньоруського /ХП-ХШ ст./ періодів спостерігається найбільш гармонійний кількісно-якісний розподіл населених пунктів. Очевидно, існувала і певна ієрархія цих пунктів, що була заснована на співвідношенні їх розмірів /і відповідного залюднення/ та просторового положення. Мікеталпна динаміка демонструє чітку тенденцію до збільшення площі і кількості самих населених пунктів з великою площею.

Картографування ранжированих за площею населених пунктів, співставлене з їх комунікаційним положенням та загальною історико-географічною картиною, дозволяє виділяти для кожного з періодів центральні місця, що виконували функції суспільно-політичних, господарських, оборонних центрів.

Загальна довжина комунікацій, кількість міжбасейнових сполучень постійно зростали протягом У-ХШ ст., а середня довжина міжбасейнових шляхів, відстані між сусідніми населеними пунктами мали стати тенденцію до зменшення і просторової оптимізації. В УШ-Х ст. розпочалося формування розгалужень і ускладнень комунікацій, яке в ХП-ХШ ст. призвело до утворення замкнених локальних та регіональних річкових і суходольних мереж шляхів /решіток/ в протоагломеративних скупченнях, вдовж головних річкових артерій і основних державних шляхів.

Типовим географічним умовам селянського заселення присвячено спеціальний аналіз топографії, експозиції висоти неукріплених селищ. Селища з ознаками явної топографічної відокремленості /на мисах, луках, півостровах, в гирлах річок і струмків/ завжди становили більше половини всіх аналізованих випадків. Найбільший відсоток такі селища становили в УШ-Х ст., коли тривало інтенсивне освоєння басейнів поліської зони. Враховуючи зв'язок топографії селищ і навколишніх угідь з характером господарства, можемо констатувати провідну роль вогне-зрубних агротехнологічних прийомів в цей період. Ця тенденція до збільшення кількості

топографічно відокремлених селищ в У-Х ст. змінилася на проти-
лежну в XI-XIII ст., разом із змінами в аграрній сфері та розвит-
ком заселення Лісостепу. На Поліссі /рр.Уж, Уборть/ такої зміни
не відчувається і в XI-XIII ст. Протягом всіх періодів повсюдно до-
мінувала південна експозиція селищ з варіантами незначних відхи-
лень на захід або схід. Виключення становлять деякі селища в гли-
бинах Полісся, де існували спеціалізовані ремісничі селища з не-
південною експозицією. Висота селищ над рівнем ближньої водойми,
їх експозиція та топографія, як показує проведений аналіз, визна-
чалися, в основному, екологічними чинниками та господарською до-
цільністю, а також комунікаційним та захистим положенням.

РОЗДІЛ II. ЕКОЛОГО-ГОСПОДАРСЬКІ УМОВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЗАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ВОЛИНИ У-XIII століть.

Враховуючи відносно високий ступінь географічної звиченості
Східної Волині, основні характеристики природного середовища і
палеоклімату було винесено в окремі додатки. Згадану територію
складають зони: мішаних лісів Полісся /75% площі/, Лісостепу
/22%/ та широколистих лісів Опіль /3%/. Детальне дослідження
природних умов заселення можливо здійснювати на рівні ландшафтів
/їх виділено 8/ та їх складових - природно-територіальних ком-
плексів /ПТК/, яких виділено 55 /С.Р.Кияк/. Господарське освоєння
торкалося не всього ландшафту, а певних прирічкових територій -
ресурсних зон населених пунктів, які охоплювали умовні кола раді-
усом 1-5 км /10-60 хв. пішої ходи/ від поселення, враховуючи
рельєфні особливості. Оцінювати ступінь використання ландшафтів
доцільно на основі картографування сукупності всіх ресурсних зон
населених пунктів кожного з періодів, використовуючи розроблені
С.Р.Кияком та В.С.Давидчуком ландшафтні карти Житомирської та
Київської областей. Далі створювалася альбомна картотека ресурс-
них зон практично всіх населених пунктів для трьох великих ета-
пів: початкового заселення У-УП ст., розвиненої племінної доби
УШ-Х ст. та кульмінації давньоруського часу в XII-XIII ст. Ландшафт
і відповідне палеоугіддя, що складала 2/3 всієї площі ресурсної
зони, розцінюються як репрезентативні та домінуючі. Комплексна
інтерпретація ландшафтів /і ПТК, що їх складають/, як потенцій-
них палеоугідь для вогне-зрубного, лісопольового, парового зем-
леробства, галузей тваринництва, промислової діяльності розроб-
лена автором і подана в одному з додатків. В межах окремої

ресурсної зони населеного пункту підраховувалася реальна площа кожного ландшафту та його складових ПТК і процентна частка площі окремого ландшафту в межах ресурсних зон різного радіусу. Сумарне освоєння території Східної Волині ресурсними зонами населених пунктів в У-УІІ ст. охоплювало 9% всієї площі, у УІІІ-Х ст. - 14%, а в ХІ-ХІІІ ст. - до 37%. Динаміка змін ландшафтного складу ресурсних зон відображена у поетапних спектрах ландшафтного освоєння.

Спектр освоєних ландшафтів У-УІІ ст. має яскраво виражений "лісовий" характер. Більше половини спектру займають воднольодовикові рівнини, найбільш придатні для вогне-зрубного землеробства.

Спектр освоєних ландшафтів УІІІ-Х ст. демонструє певні зміни відносно У-УІІ ст. Частка воднольодовикових рівнин зменшилася з 51 до 30% і збільшилася частка моренно-воднольодовикових рівнин. Принципово важлива поява в спектрі ландшафтів лесових рівнин з сірими лісовими і черноземними ґрунтами /до 7%/. Хоча переважання лісових ландшафтів цілком очевидне, однак, фіксується локальний досвід освоєння лісостепових територій, а на Поліссі - більш продуктивні моренно-воднольодовикові рівнини починають замінятися воднольодовикові рівнини.

Спектр освоєних ландшафтів ХІІ-ХІІІ ст. характеризується втіленням тенденцій, започаткованих в попередні часи. Значно зменшилася частка воднольодовикових рівнин /з 30 до 9%/ і навпаки, стрімко зросла /в 5 разів/ частка ландшафтів лесових рівнин /з 7 до 34%/, причому, особливо динамічно - з різновидами черноземів. Зросла не тільки процентна частка певних ландшафтів в спектрах освоєння, а й кількість населених пунктів з такими ресурсними зонами. На Поліссі формувався агрономічний досвід використання найбільш сприятливих лісових ландшафтів, перш за все - терасових та моренних. Основним фактором динаміки в структурі спектрів ландшафтного освоєння є заміна домінуючих в У-Х ст. лісових "вогне-зрубних" ландшафтів на лісостепові черноземні, здатні до тривалого орного обробітку.

Зональні особливості ландшафтного освоєння в У-ХІІІ ст. Протягом всіх етапів спостерігається абсолютне і процентне збільшення кількості населених пунктів в Лісостепу та в зоні ландшафтного стику - екотоні. Кінець Х - поч. ХІ ст. був переломним в цьому процесі, після чого розгорнулося інтенсивне заселення північного Лісостепу. Потенціал заселення відповідних зон визначався не тільки кількістю населених пунктів, а й їх вели-

чиною, розмірами, залюдненням. Так, в XII-XIII ст. з усіх 237 населених пунктів 128 знаходилися в Лісостепу, а 109 - на Поліссі, проте, сукупна площа культурних шарів лісостепових населених пунктів сягала 350 га, а поліських - лише 150 га з усієї площі 500 га. Приблизно 70% всього населення Східної Волині XII-XIII ст. концентрувалося в Лісостепу, куди, починаючи з XI ст., почав переноситися і основний обсяг аграрного навантаження. Цікаві особливості мало заселення й освоєння екотонів, як територій стику різних географічних умов, починаючи від кордонів ПТК в межах ландшафту і закінчуючи суміжними смугами між Лісостепом та Поліссям. Протягом всіх аналізованих періодів кількість населення тут постійно зростала. Строкатість контрастних за властивостями ландшафтів забезпечувала тривале стабільне зростання потенціалу екотонних протоагломераций, зокрема, середньотетерівської. Сприятливі умови екотонів для заселення і господарювання зумовлювалися особливою біологічною продуктивністю місцевих ландшафтних угідь. Важливо також, що через екотони проходив обмін продуктами, виробленими в різних природних зонах, а самі смуги ландшафтних стиків співпадали з племінними кордонами та державними межами. Ці обставини визначали багатофункціональність місцевих населених пунктів. Показово, що ландшафтне археологічне картографування Змієвих валів засвідчує співпадання ліній цих валів із зональними або міжландшафтними кордонами. Знання ландшафтних обрисів, місцевого рельєфу, гідрографії дозволяло будівникам валів значно підсилити їх захисні властивості.

Важливу інформацію щодо характеру природокористування містить поетапний аналіз просторової організації угідь ресурсних зон населених пунктів та спостереження за динамікою кількості ландшафтів /і природно-територіальних комплексів, що їх складають/ в межах ресурсних зон. Очевидно, що аграрний розвиток лісостепової частини Східної Волині в давньоруський час потребував різноманітних та різноякісних ландшафтних угідь для багатопільного землеробства і розгалуженого тваринництва. Це засвідчується статистичним збільшенням кількості видів ландшафтів в ресурсних зонах місцевих населених пунктів. На Поліссі відчувається тенденція до селективного обрання певних ландшафтних умов для ведення лісового господарства і промислів, що призводило до заміни раніше використовуваних ландшафтів і зменшення кількості їх видів в межах ресурсних зон окремих населених пунктів. Ці явища були,

очевидно, проявами розвитку природногосподарської спеціалізації території.

В дослідженні палеоумов природокористування необхідною ланкою є оцінка ступеня антропогенного навантаження на місцеві ландшафти та виділення етапів і особливостей цього явища, локалізація й характеристика проявів давніх еколого-господарських криз. Інструментом у вивченні цієї сфери, на нашу думку, є картографування ресурсних зон населених пунктів на ландшафтній основі і потапні спектри ландшафтного освоєння. Вони показують динаміку розподілу основного господарського навантаження в різних природних зонах. В дисертації аналізувалися також ступені злиття і взаємонакладання сусідніх ресурсних зон. Основний потенціал господарського навантаження перемістився з ландшафтів воднольодовикових рівнин /У-Х ст./ на лесові рівнини в давньоруський час. Продуктивність, демографічна ємність, антропогенна стійкість цих основних ландшафтних масивів практично протилежно-різні. Вичерпання ресурсів /перш за все - лісового фонду/ ландшафтів воднольодовикових рівнин спричинило до фактичного обезлюднення басейнів Середньої Случі та корчакського регіону на Середньому Тетереві в XI-XIII ст. Екстенсивне використання поліських ландшафтів мало долатися трансформацією землеробської технології, окультуренням угідь, розвитком тваринництва. Соціально-політичні, демографічні, агротехнологічні умови для освоєння Лісостепу почали формуватися з X ст., а особливо інтенсивно цей процес розгорнувся в XII-XIII ст. Місцеві угіддя здатні були утримувати тривалу родючість за допомогою цілеспрямованих зусиль землеробів. Освоєння вододілів, стримуване відсутністю побутового живлення і призаплавним характером галузей тваринництва, не набрало сили в межах аналізованого хронологічного проміжку. Вибіркове ставлення користувачів до певних компонентів біоценозів призводило до утворення на різних етапах локальних вогнищ компонентних еколого-господарських криз. Їх наслідки долалися за рахунок змін в географії розселення, технології сільського господарства та на основі формування виробничої спеціалізації окремих регіонів і зон з відповідним обміном продуктами між ними.

РОЗДІЛ III. ГОСПОДАРСТВО НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ВОЛИНІ У-XIII ст.

Характеризується господарство як спосіб поєднання людини /суспільства/ і природного середовища та подається досвід створення просторово-хронологічної моделі життєдіяльності населення.

Схема застосованого структурного аналізу враховувала зв'язки між галузями господарства, їх відношення до різноманітних природних ресурсів-угідь, способи привласнення, джерельну документованість даних /археологічних, історичних, географічних, етнографічних/. В господарському комплексі виділялися два окремих блоки: культура безпосереднього життєзабезпечення, яка охоплювала виробництво їжі, одягу, функціонування поселення й житла /С.О.Арутюнов/ та спеціалізоване ремісничє виробництво засобів виробництва /група А/ і предметів споживання /група Б/.

При дослідженні аграрно-тваринницького виробництва використовувалися чотири типи ознак: 1/ археологічні залишки знарядь праці; 2/ вихопні залишки продукції; 3/ потенційні угіддя ресурсних зон населених пунктів; 4/ різночасові історичні свідчення. Враховуючи результати ландшафтно-екологічного дослідження /розділ II/, окреслилася поетапна динаміка змін системи землеробства і асортименту вирощуваних культур від початково-піонерної підсики в найменш родючих ландшафтах Полісся через лісовий переліг окультурення угідь до інтенсивного освоєння чорноземних лісостепових ландшафтів і орно-парової технології. Сільськогосподарське виробництво протягом всіх періодів залишалося базовим безпосереднього життєзабезпечення і збільшення чисельності населення, проте, умови для отримання стабільного значного харчового надлишкового продукту зв'язалися лише з освоєнням лісостепової смуги. На Поліссі, в "країні дерев" аграрне виробництво залишалося в структурі комплексного лісового господарства, прогрес якого забезпечувався розгортанням промислової діяльності. Саме в зонах Лісостепу і суміжного екотону створювався найбільш сприятливий склад угідь для динамічного прогресу тваринництва в давньоруський час.

На основі виділення археологічних, географічних, історичних ознак вивчалися динаміка і просторово-екологічні особливості промислової діяльності в сфері культури життєзабезпечення. Визначена давність та кількісно-технологічна динаміка мисливства, рибальства, бортництва, виробництва одягу, посуду, будівництва у зв'язку з сировинно-ресурсним потенціалом Східної Волині.

Важливість дослідження виробництва засобів виробництва пояснюється тим, що ці галузі складали технічний каркас всього господарства, а їх розвиток визначав рівень продуктивних сил суспільства. Східна Волинь У-ХІІІ ст. демонструє високу насиченість

осередками видобутку й обробки заліза та каміння. Багатоваріантне картографування цих комплексів на базі поетапних систем заселення створювалося за виділеними ознаками: 1/ місця виробництва; 2/ відходи і залишки сировини; 3/ знаряддя праці, інструменти. Залізобудне виробництво зафіксоване вже на селищах У-УП століть. Поступовий розвиток цієї традиції призвів до формування в давньоруський час ремісничого промислу з різними просторовими і соціальними формами організації виробництва, від невеликих сезонних селищ до потужних металургійних районів і центрів. Обробка каміння теж була започаткована в середині I тис.н.е. Найвиразнішим проявом цієї галузі була масова розробка пірофіліту на Овруцькому кряжі, об'єм якої значно перевищував потреби Київської землі. Унікальна сприятливість аграрних та промислово-сировинних угідь кряжу, його комунікаційне положення зумовили щільне і стрімке заселення цього регіону та створення тут удільної "волості" /так як і на терені Новоград-Волинського лесового "острова" з численними феодалними центрами/.

Цілеспрямоване масове освоєння нових територій, розвиток місцевих виробничих традицій, складання регіонально-зональної спеціалізації в межах Східної Волині XII-XIII ст. було можливим, очевидно, лише за умов функціонування протягом давньоруського періоду системи державного феодалізму /О.П.Толочко/.

Результати аналізу свідчать, що просторовий та якісний розвиток господарства зумовлювався посиленням дії двох взаємопов'язаних тенденцій. Суть першої полягала в комплексному характері господарства окремих населених пунктів, розширенні галузевого спектру з метою задоволення потреб зростаючого населення. Друга була пов'язана з розвитком спеціалізованого /на регіональному і зональному рівнях/ виробництва предметів для позамісцевого споживання, обміну та перерозподілу. Умови для такої спеціалізації створювалися природничими, демографічними та історичними чинниками /напр.: Середньотетерівський залізвидобувний, Овруцький пірофілітообробний регіони/.

В глибинних типових природних територіях спостерігається оформлення галузевої спеціалізації /сільське господарство в Лісостепу, промислове виробництво на Поліссі/, а в смугах ландшафтних стилів відчутна тенденція до комплексного характеру господарської організації, поєднаної з особливими соціально-політичними функціями місцевих населених пунктів. Ці висновки

підтверджує також динаміка спектрів ландшафтного освоєння У-ХІІ століть. Обидві окреслені тенденції сформувалися в результаті тривалої традиції господарського освоєння території і можуть розцінюватися як прояви раціонального природокористування й адаптивних процесів.

Серії палеогосподарських карт, створених на основі археологічно виявлених систем заселення з У по ХІІ ст., демонструють просторові особливості сільськогосподарського, промислово-ремісничого комплексів та їх взаємозв'язок. На основі даних писемних джерел відтворена карта палеогосподарського районування території в давньоруський час, яка співставлялася з відповідною картиною господарського розвитку Східної Волині пізньосередньовічних часів.

У висновках дисертаційної роботи подано короткі підсумки у вивченні теми. Застосування просторового та динамічно-хронологічного підходів дозволило визначити провідні тенденції в розвитку системи заселення і господарювання Східної Волині У-ХІІ ст.н.е. З'явилась також можливість виділити дії суспільних, політичних, екологічних, демографічних чинників, які зумовлювали конкретні просторово-хронологічні особливості і форми заселення даної території.

Розроблена і апробована в дисертаційній роботі сукупність методичних прийомів в галузях просторового, палеоекологічного, палеогосподарського і мікрорегіонального аналізу може бути застосована при дослідженні інших регіонів, хронологічних періодів, етнокультурних угруповань та в розробці проблем схорони археологічних пам'яток разом зі збереженням палеоприродного історико-культурного ландшафту.

По темі дисертації автором опубліковані такі роботи:

1. Порівняльний аналіз слов'янських пам'яток другої половини I тис.н.е. Східної Волині та Східного Поділля. // Тези доповідей УШ Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1989. - С.21-22.

2. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині другої половини I тис.н.е. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР /Тези доповідей XX Республіканської конференції/. - К.: Наукова думка, 1989. С.233-234.

3. К методиче мигрорегиональных исследований раннего средневековья. // Археологическое изучение мигрорайонов. Итоги и перспективы /Тезисы докладов научной конференции/. - Воронеж, 1990. - С.15-16.

4. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини /Тези доповідей обласного наукового семінару/. - Чернігів, 1991. - С.40-43.

5. Природно-господарський аспект заселення басейну р.Тетерів у середньовічні часи. // Археологія. - 1992. - № 3. - С.46-59.

6. Славянское поселение Тетеревка I. // Препр. ИА АНУ. - К., 1992. - 91 с. /у співавторстві з І.О.Гавришукіна/.

7. Розвиток традицій господарського природокористування на Поліссі в середньовічні часи. // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі /Тези доповідей польового історико-краєзнавчого семінару/. - Чернігів: Сіверянська думка. - 1992. - С.25-27 /у співавторстві з О.П.Моцар/.

8. Еколого-господарський фактор в розвитку заселення Східної Волині слов'яно-руського часу. // Велика Волинь. Минуле і сучасність /Тези доповідей міжнародної науково-краєзнавчої конференції/. - Житомир: вид-во газети "Житомирський Вісник". - 1993. - С.25-26.

Підписано до друку 27.10.93 Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 0.9 Обл. вид. арк. 1.0

Тираж 100. Зам. 756 1993 р. Безплатний

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4

464337

AB 28.869

AB 28.869